

Ata Mäneli we basmaçylara garşy döredilen otrýadlar

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar
написано kitapcy | 25 января, 2025

Ata Mäneli we basmaçylara garşy döredilen otrýadlar ATA MÄNELI
WE BASMAÇYLARA GARŞY DÖREDILEN OTRÝADLAR

XX asyryň 20-30-njy ýyllarynda sowetlere garşy göreşen

toparlar bilen alnyp barlan söweşlere gatnaşan O.Täçmämedow şeýle ýazýar: “...maňa we G.Nazarowa Baýram Lagary, Berdimyrady we Ata Mänelini ýok etmek üçin meýletin milisiýa otrýadyny döretmeklik tabşyryldy. Biziň otrýadymyzda 100-den gowrak adam bardy.

Bulardan başga-da, bu işe Tejeniň, Aşgabadyň we Marynyň meýletin milisiýa otrýadlary we atly bölümiň pulemyot wzwoy gatnaşmaly edildi” (TSRMDA, g. 51, ý. 16, iş 769, s.101.). Şol wagtlar Baýram Lagaryň we Ata Mäneliniň topary Kyrkguýy, Eşekaňnyran we Toraňnyly guýularynyň töwereginde hereket edýärdiler. 1923-nji ýylyň iýul aýynda G.Nazarowyň we O.Täçmämedowyň otrýady olaryň garşysyna ugradylýär. Emma O.Täçmämedowyň ýazmagyna görä, 4 sagatlap dowam eden söweşiň netijesinde, Koýkum (?) diýen ýerde sowet otrýady garşydaşlaryny gabawa alyp bilmeýär. Bu ýerden sowetlere garşy göreşýänler özleriniň esasy güýçleri bilen birikmek üçin Kyrkguýa tarap gidýärler. “Kyrkguýyda ýene-de söweş boldy, diýip – O.Täçmämedow ýazýar. – Biziň pulemyotlarymyz basmaçylara örän uly täsir etdi. Söweş meýdanynda birnäçe adamlarynyň maslygyny galdyryp, olar Babadaýhan obasyna tarap gitdiler. Biz ýitgi çekmedik. Babadaýhanyň ýabyna ýetenimizde biz olaryň üstünden bardyk we söweşe girdik. Söweş diýseň gazaply boldy, ýöne olaryň iki tarapyndan aýlanmak we zarba urmak bize başartmady. Olar söweş meýdanynda 1 öldürilen we 3 sany ýaraly ýigidini galdyryp yza çekildiler. Ýaraly ýigitleri biz ýesir aldyk. Biz olardan sorag edip (ol 1924-nji ýylyň noýabrynda TSSR HKS-nyň ýanyndaky Basmsoweşaniýeniň upolnomoçennisi bolupdyr), basmaçylaryň üçe bölünendigini anykladyk: Ata Mäneli – Mara, Baýram – uly bolmadyk topar bilen Eşekaňnyrana we Toraňnyla, galanlary bolsa Berdimyradyň, Baýram Semiziň, Annaguly Saryýewiň baştutanlygynda Aşgabada tarap gidipdirler” (TSRMDA, s.103.).

Mara tarap giden Ata Mänelini yzarlamaklygy Türkmen oblastynyň iň söweşjeň milisiýa (Poltorask) otrýadyna tabşyrylýar. Dogrusy, bu otrýada birinji jahan urşunda şöhrat gazanan Teke atly polkunyň öňki kiçi serkerdeleri G. Nazarow bilen H. Jümmiýew baştutanlyk edýärdiler. Ata Mäneli Mary bilen Sarahsyň aralygynda sowet otrýadlary bilen birnäçe gezek çaknyşýar. Şunda ýigitleriniň birnäçesini ýitirýär. Emma Ata Mäneli we onuň ýigitleriniň ählisi diýen ýaly ot-ýalyndan geçen gaýduwsyz adamlar bolupdyrlar. Aslyýetinde şol döwürler

Hojaguly handan soň Ata Mäneli, Berdimyrrat Aksakal, Baýram Lagar il içinde giňden tanalan adamlar bolupdyrlar. Ýöne şolaryň arasynda hem iň tanalýany Ata Mänelidi. Şonuň üçin hem Ata Mäneli hakynda has köp arhiw maglumatlary saklanyp galypdyr.

Ata Mäneliniň ömür ýoly juda gysga bolan-da bolsa, onuň başyndan geçiren wakalary 1920-1925-nji ýyllaryň adam ykballary bilen baglanyşykly howsalaly wakalary, döwrüň adamlarynyň durmuş hem-de syýasy garaýyşlaryny, aň-düşünjesini açyp görkezmäge mümkinçilik berýär. Ata Mäneliniň özi barada aýdylanda, ady rowaýata öwürülen bu şahsyýet barada häzirki bu güne çenli Mary hem-de Tejen sebitlerinde halk arasynda dürli gürrüňler ýaşap gelýär. Bu adam barada ýazyjy A.Şagulyýew “Ata Mäneli” ady bilen iki kitapdan durýan taryhy roman hem ýazdy (A.Şagulyýew, 1992, 1994.).

Ata Mäneli garyp daýhan maşgalasynda dünýä inipdir we garyplygyna-da galypdyr. Bu barada XX asyryň 20-nji ýyllarynda Türkmenistanda sowet häkimiýetini gurmaga gatnaşan Z.G.Gabitow şeýle ýazgylary galdyrypdyr: “Meniň hut özüm Mäne obasynda bolup, Atanyň kakasyny hem-de ejesini gördüm. Olaryň oraçasyny görseň, öý diyip aýtmaga diliň baranok, hut taýaklarynyň üstüne köne keçe atylan çatmaň bar-da. Ine, synpy duşmanlar garybyň şular ýaly garyp ogluny sowet häkimiýeti bilen göreşmek üçin bandanyň başlygy edip ýetişdiripdirler” (TSRMDA, g. 51, ý. 16, iş 195, s.25-26.).

Z.G.Gabitowyň “Mäne obasynda boldum” diýýäni 1924-1925-nji ýyllar, ýagny Ata Mäneliniň wepat bolmazynyň öňýanlary bolmaly. Türkmenistanda raýatlyk urşy başlanda “Ýeni Türkistan” žurnalynda “Miralay” (Polkownik) diýip tanadylan (Ýeni Türkistan, 1931, s.3-9.) 16-17 ýaşlaryndaky Ata Berdiniýaz ogly Oraz Serdaryň serkerdeligindäki akgwardiýa goşunlarynyň düzüminde söweşýär (TSRMDA, iş 833. s.283.).

Uruş tamamlanandan soň ýene-de öz obasyna dolanyp gelýär. Özüniň asyl gelip çykan ýeri bolandygy üçin ol häli-şindi Mara (Ata Mäneli milisiýa edaralarynyň resminamalarynda “Ata Berdiniýazow” ady we “Ata Mäneli” lakamy bilen tanalýar. Gürrüňi edilýän döwürde ol häzirki Altyn Asyr etrabynyň Mäne obasynda ýaşapdyr, şol sebäpden oňa “Mäneli” lakamy galypdyr. Hakykatda ol arhiw maglumatlarynyň şaýatlyk etmegine görä, 1902-nji ýylda Merw uýezdiniň Syçmaz-Körsagyr obasynda doglupdyr. Ýöne çagaka ýa-da ýetginjek wagtlary onuň ata-enesi

bilen Mäne obasyna göçüp giden bolmagy ähtimal. Zakaspi Oblastynda Sowetlere Garşy Hereketiň Taryhyndan 1920-1925-Nji Ýyllar) we obasy Syçmaz-Körsagyra gelýär eken. Ata Mäneli hakynda köp maglumatlary toplan we onuň toparyna garşy söweşlere gatnaşan K. Hümedow onuň ata çykmagynyň sebäbini bir baý adam bilen at üstünde dörän dawa bilen baglanyşdyrýar. At üstünde turan şol dawa ahyrynda baýyň öldürilmegi bilen tamamlanýar. Netijede, Ata Mäneli baýyň hossarlary bilen oçli bolupdyr, galyberse-de, adam öldürendigi üçin onuň garşysyna jenaýat işi gozgalypdyr. Şu ýagdaýyň özi Ata Mänelini hemişe at üstünde bolmaklyga mejbur edýär (TSRMDA, s. 296-297.).

Ata Mäneli Marynyň belli baýlary Köpek baý, Durduk baý, Jopban baý, Saryja baý ýaly täsirli adamlar bilen gatnaşyk saklapdyr. K. Hümedow “baýlar ony öz ogullary ýaly eý görýärdiler” diýip ýazýar (TSRMDA, s.290.). Häli-şindi baýlaryň üstüne olaryň emlägini hasaba almak we salgyt salmak üçin hökümet tarapyndan iberilýän wekiller Ata Mäneli tarapyndan goralýandygy sebäpli baýlaryňka barmaga çekinipdirler (TSRMDA, s.286-287.). Gözsüz batyr, juda dogumly, barypýatan mergen ýigit bolansoň, Ata Mäneli baýlaryň mallaryny-mülküni goramaga ýardam edýär eken. Döwür asuda bolmansoň, kähallatlar daşary ýurtly galtamanlar çopanlary öldürüp, Marydan mallary sürüp äkidýär ekenler. K.Hümedowyň şaýatlyk etmegine görä, bir gezek Jopban baýyň birnäçe sürüsini daşary ýurtly galtamanlar sürüp äkidipdirler. Mallary Merw uýezd milisiýa otrýady hem galtamanlaryň elinden gaýtaryp alyp bilmändir. Jopban baý Ata Mänälä ýüz tutýar. Ata Mänäli ýanynyň birnäçe ýigidi bilen galtamanlaryň zyzndan ýetip, baýyň ähli mallaryny yzyna dolap getirýär (TSRMDA, g. 51, ý. 16. iş 833. s. 297.).

Arhiw resminamalarynda Ata Mäneli “basmaçy”, “bandit”, “galtaman” diýlip atlandyrylsa-da, onuň güýjüne baýrynyp bigünä adam öldürendigi, ejize zorluk edendigi, parahat ilaty talandygy bilen baglanyşykly maglumatlar ýüze çykarylady. Tersine, K. Hümedow “şol döwrüň adamlary düşünjesiz bolandyklary üçin daýhanlar Ata Mänelini zerur maglumatlar, gerek-ýarak zatlar bilen üpjün edýärdiler” diýip ýazýar (TSRMDA, s. 290.). Aslyýetinde sowetlere garşy göreşýänler döwlet edaralaryny, kooperatiwleri, ammarlary, soňra bolsa kolhoz-sowhozlaryň emlägini talaýardylar. Emma Ata Mäneli şeýle talaňçylyklary hem etmändir. Öýlenmedik ýigit bolsa-da, kesekiniň maşgalasyna göz gyzdyrmandyr, ýogsam sowetlere garşy

hereketiň taryhynda juda seýrek duşan hadysa bolsa-da, garaz gyz süýremek hem bolupdyr. Şeýlelikde, 1921-ni ýylyň ahyrlaryndan – 1925-nji ýylyň oktýabryna çenli sowet milisiýa otrýadlary, ine şeýle adam bilen iş salyşmaly bolupdyrlar.

1921-1923-nji ýyllarda Ata Mäneliniň hereketi esasan baýlary sowet häkimiýetiniň wekillerinden goramak bilen baglanyşykly bolupdyr. 1924-nji ýylyň dekabryndaky maglumatda onuň üç ýyl bäri hereket edip gelýändigini hakyndaky maglumata salgylansak, onda onuň 1921-nji ýyldan bäri sowet hökümeti bilen iş salşyp gelýändigini anyklamak bolýar. Ýöne ýyl-ýyldan güýçlenýän sowet hökümeti hem öz syýasatynyň amala aşyrylmagyna päsgel berýän toparlara garşy göreşi güýçlendirýärdi.

Eýýäm bellenişip geçilişi ýaly, şu maksat bilen uýezdlerde, wolostlarda ýörite maksatlar üçin milisiýa otrýadlary döredilýärdi. Olar hökümetiň syýasatyndan nägile güýçleri, olary goldaýanlary hasaba alýardylar, olaryň garşysyna operativ çäreleri geçirýärdiler. Şol sebäpden hem ilki 1922-nji ýylyň, soňra bolsa 1924-nji ýylyň operativ maglumatlarynyň arasynda beýlekiler bilen bir hatarda, Ata Mäneliniň ady hem tiz-tizden tutulyp ugraýar.

1924-nji ýylyň dekabrynda Merw okrugynda 5 sany topar hereket edipdir:

1-2. Ata Berdiniýaz ogly bilen Gurt Sähetli oglunyň 35 atlydan ybarat bilelikdäki topary;

3. Illi Moşşy (Hoja ?) – 14 adam;

4. Gagşalyň topary – 12 adam;

5. Annamyrat serdaryň topary – 100 adam.

Annamyrat serdaryň topary öň Lebap boýlarynda hereket edýär eken, ýöne bu döwürde ol Merw okrugynyň çäginde aralaşypdyr. Bu toparlaryň esasy hereket eden ýerleri Baýramaly, Utamyş we Togtamyş wolostlary bolupdyr (TMDA, g. 2, ý. 2, iş 6, s. 34.). 1924-nji ýylyň dekabry aýynda Merw okrugyndaky sowetlere garşy göreşen toparlaryň käbirleri, şol sanda Ata Mäneli hem sowet hökümetiniň geçiren wagyz-nesihat we düşündiriş işleriniň netijesinde, şol döwürde aýdylyşy ýaly “sowet hökümeti bilen ýaraşýarlar”. Olar:

1. Meret Anna ogly, 38 ýaşynda, Sarahs wolostynyň Ata obasynyň ýaşajjysy.

Aýalyny zorluk bilen elinden alandyklary üçin ata çykypdyr. Bir ýarym ýyl bäri hereket edip gelýär;

2. Ata Berdiniýazow, 23 ýaşynda, Merw uýezdiniň Syçmaz-

Körsagyr obasynda doglan, gelip çykyşy boýunça daýhan. Ar almak üçin ata çykan. Üç ýyl bäri hereket edip gelýär.

3. Gurt Sähetli ogly, 32 ýaşynda, Merw uýezdiniň Togtamyş wolostynyň Baýly Çilçeken (?) obasynda doglan. Aýalyny zorluk bilen elinden alandyklary üçin ata çykypdyr. 10 aý bäri hereket edýär.

4. Rejep Mämmetguly ogly, 27 ýaşynda, Merw uýezdiniň Utamyş jemagatynyň obasyndan (?). Ata çykmagynyň sebäbi belli däl. Bir ýyl bäri hereket edip gelýär. Bu dört topardan jemi 23 ýigit ýaragyny tabşyrýar. Olar 22 sany tüpeň, 500 sany ok, birnäçe sapaça tabşyrýarlar (TMDA, g. 3/78, ý. 1, iş. 14, c. 204.). G.I.Karpowyň maglumatlaryna görä, şol döwürler, ýagny 1924-nji ýylyň dekabrynda Türkmenistan boýunça 46 sany sowetlere garşy göreşýän ýaragly toparlar bolup, olardan Poltorask okrugynda – 7; Merw okrugynda – 15; Çärjew okrugynda – 11; Kerki okrugynda – 5; Daşhowuz okrugynda bolsa 8 sany topar hereket edipdir, olaryň düzüminde bolsa 2059 sany ýaragly ýigit bolupdyr (TMDA, g. 313, ý. 1, iş 44, s. 125.). TSSR GPU-nyň başlygy Karuskiniň 1924-nji ýylyň 21-nji dekabrynda Orta Aziýa GPU-na beren hasabatynda Ata Berdiniýazowyň serkerdeliginde 18 atlynyň Merwde meýletin ýaraglaryny tabşyrandygyny, ýene-de 9 adamyň galandygyny, olaryň hem ýakyn günlerde ýaraglaryny taşlajakdyklary aýdylýar. Şol hasabata görä, Ata Mäneliniň topary 14 tüpeň, 400 ok we 4 sany sapaça tabşyrypdyr (TMDA, g. 2, ý. 2, iş 6, s. 12.).

Agzalan toparlar ýaraglaryny tabşyranlaryndan soň Tejen-Mary taraplarda az-kem ümsümlik aralaşýar. Emma 1925-nji ýylyň fewralynda Ata Mäneli ýanynyň 10 atlysy bilen ýene-de sowet hökümetine garşy herekete başlaýar. Arhiw maglumatlarynda Ata Mäneliniň gaýtadan ata çykmagyna baýlaryň sebäp bolandyklary barada aýdylýar. 1925-nji ýylyň fewralynda Mary şäherinden uzak bolmadyk Seýit Nasyr öwlüýäniň golaýynda bolan uly toýda, hamana Jopban baý Ata Mänelini ýanyna çagyryp, oňa gaçmasa ýakyn günlerde tussag ediljekdigini aýdanmyş (TSRMDA, g. 51, ý. 16. iş 833. s.294.). Zakaspi Oblastynda Sowetlere Garşy Hereketiň Taryhyndan (1920-1925-Nji Ýyllar).

Netijede, Mary-Tejen taraplarda ýagdaý ýene-de çylşyrymlaşýar. Şol sebäpden hem Tejen taraplarda hereket edýän we Ata Mäneliniň toparyna garşy 50 atlydan ybarat çalt hereket edýän milisiýa otrýady iberilýär. Bu otrýad ikä bölünip, biri

tejenli toparyň, beýlekisi bolsa Ata Mäneliniň garşysyna hereket edýär. 1925-nji ýylyň 23-nji fewralynda säher bilen Marydan 120 wýorst daşlykdaky Gara Burun diýen ýerde G.Puldykowyň serkerdeligindäki otrýad Ata Mäneliniň 15 atlydan ybarat toparynyň 6 adamlyk böleginiň zyzndan ýetip söweşe girýär. Bu toparda Ata Mäneliniň özi hem bar eken. Söweşiň netijesinde Atanyň ýigitlerinden Aky Jalaý bilen Meleje öldürilýär, Atanyň özi bolsa ýaralanýar. Sowet otrýadyndan milisiýa işgäri Polýakow öldürilýär, 4 sany milisiýa işgäri, şol sanda G.Puldykow hem ýaralanýar. Söweşde ýaralansa-da, Ata Mänelä ýoldaşlarynyň kömegi bilen gaçyp sypmak başardýar (TMDA, g. p-78, ý. 2, iş 53, s. 2; Şol ýerde, iş 57, s. 4.).

1925-nji ýylyň ýazynda Ahalyň we Tejeniniň gumunda hereket edýän Baýram Lagaryň, şeýle hem Tejeniniň gumunda hereket edýän Ata Ýagşysähedowyň garşysyna hem çäreler güýçlendirilýär. Netijede, 1925-nji ýylyň 2-3 maýynda Baýram Lagar G.Nazarowyň Poltorask otrýady tarapyndan ýesir alynýar, 4-nji maýda bolsa G.Puldykowyň serkerdeligindäki Tejeniniň çalt hereket edýän milisiýa otrýady Ata Ýagşysähedowyň toparyny ýok edýär. (TMDA, g. 2, ý. 2, iş 296, s. 124.) Şol söweşde sowetleriň tarapyna geçen Meret Murt hem öldürilýär. Meret Murt öldürilenden soň onuň ýigitleriniň aglabasy ýene-de hökümede garşy urşup başlaýarlar.

Şundan soň Ata Mäneliniň ýigitlerini yzarlamak we ýok etmek maksady bilen Poltorask milisiýa otrýady hem Tejene gelýär. 1925-nji ýylyň iýun aýynda Berdimyradyň we Ata Mäneliniň toparlary Tejeniniň aýagyndaky gumda birleşýärler. 20-nji iýundan başlap Berdimyradyň we Ata Mäneliniň toparyny G. Puldykowyň we Bobikowyň milisiýa otrýadlary bilen bir hatarda, G.Nazarowyň we H.Jümmiýewiň serkerdeligindäki Poltorask otrýady hem yzarlap ugraýar.

Bu otrýad 1925-nji ýylyň 24-nji iýulynda gumuň içindäki Toraňnyly diýen ýere gelip, Berdimyradyň we Ata Mäneliniň toparynyň Üçburç diýen ýerde ýerleşýändigini anyklaýar. 27-nji iýulda ir sagat 10-da sowet otrýady Berdimyradyň toparynyň zyzndan ýetýär we bada-bat söweşe girýär. Emma Berdimyradyň ýigitleri söweşe girmän demirýola tarap gidýärler. Sowet otrýady olary yzarlap ugraýar. Yzarlanylýan döwürde Berdimyradyň ýigitlerinden 3-si öldürilýär, biri bolsa ýaralanýar. Berdimyradyň topary Sarahsa tarap ýoluny dowam

etdirýärkä, Tejen bilen aralykda ýaraly ýigit aradan çykýar (TMDA, g. p-78, ý. 2, iş 53, s. 6.). Şundan soň sowet otrýady dync almak üçin Tejene dolanyp gelýär.

1925-nji ýylyň 1-nji awgustynda otrýad Tejenden çykyp, ýene-de Sarahsa tarap ugraýar. Sowet otrýadynyň razwedkaçylary Berdimyradyň we Ata Mäneliniň toparynyň 13 atlydan ybaratdygyny anyklaýar. Olar sowet otrýady bilen bolan birinji söweşde 4 atlysyny ýitirýärler. 2-nji awgustda sowet otrýady Sarahsyň Ata obasynda düşleýär we 3-nji awgustda yzyna – Mara tarap ugraýar. Berdimyradyň-Ata Mäneliniň birleşen topary barada aýdylanda bolsa, ol 2-nji awgustda Sarahsa ýetmäge 70 wýorst galanda GPU-nyň 12 atlydan ybarat bolan toparynyň üstünden barýar. Iki tarapdan hem söweş başlaýar. Söweşde GPU-nyň otrýadyndaky esgerleriň ählisi öldürilýär. Bu ýerde Ata Mäneliniň toparyndan hem bir ýigit wepat bolýar. 3-nji awgustda Mara tarap barýan milisiýa otrýady wepat bolan 12 sany sowet esgerleriniň jesediniň üstünden barýar.

G.Nazarowyň we H.Jümmiýewiň Poltorask milisiýa otrýady 4-nji awgustda Mara gelýär, ýöne olar Berdimyradyň we Ata Mäneliniň birleşen toparlary bilen söweşe giren Bobikowyň serkerdeligindäki Merwiň 30 atlydan ybarat milisiýa otrýadyna kömek bermek üçin haýal etmän ýene-de yzyna ugradylýar. Bobikowyň Merw otrýady Mara dolanyp gelýär. Ata Mäneli ýoldaşlarynyň biri bilen Berdimyradyň ýanyndan aýrylyp Mara gaýdýar, Berdimyrat bolsa ýanynyň iki sany ýoldaşy bilen Tejene gidýär. Berdimyrady yzarlamak üçin Poltorask otrýadyndan H.Jümmiýewiň serkerdeliginde 23 atly ugradylýar. Bu otrýad Tejene barýarka 10-njy awgustda Marynyň 46 wýorst demirgazyk-günbatarynda ýerleşýän Senemgala diýen ýerde Berdimyradyň topary bilen çaknyşýar. Şonda Ata Mäneliniň ýakyn egindeşleriniň biri, tanymal ýigit Illi Kel wepat bolýar (TMDA, g. P-78, ý. 2, iş 23, s. 4.). Berdimyrat ýanyndaky ýoldaşy bilen Tejende gizlenýär. Berdimyrat soňra 1926-njy ýylyň 4-nji sentýabryna geçilýän gije GPU tarapyndan guralan operativ çäräniň netijesinde öz ýoldaşlary tarapyndan öldürilýär (TSRMDA, g. 1, ý. 3, iş 147, s. 18; TMDA. g. p-78, ý. 2, iş 53, s. 5.). Şundan soň G.Nazarow bilen H.Jümmiýewiň otrýady Ata Mäneliniň hereket edýän Merw okrugyna tarap ugraýar.

3-nji awgustda Ata Mäneliniň topary Marydan 40 wýorst demirgazyk-gündogarda ýerleşýän Düýeçöken depäniň töwereginde

Georgiyewiň serkerdeligindäki Merwiň meýletin milisiýa otrýady bilen çaknyşýar. Sowetler üçin netijesiz tamamlanan çaknyşykdan soň Ata Mäneli Sarahsa gitmek üçin Ýolötene tarap ugraýar.

Ata Mäneliniň hereketiniň has işjeňleşmegi, milisiýa otrýadlarynyň işiniň kynlaşmagy, has beteri-de, GPU-nyň otrýadynyň ýok edilmegi içeri işler edaralarynda, aýratyn hem Merw, Tejen, Poltorask milisiýa bölümlerinde uly aljyraňňlyk döredýär. Munuň özi sowet hökümetini harby çäreler bilen bir hatarda, sowetlere garşy göreşýänler babatynda göreşiň netijeli, gizlin ýollaryny agtarmaga mejbur edýär we olara garşy has ýowuz çäreleri geçirmäge itekleýär. 1925-nji ýylyň 2-nji sentýabrynda Merw okrug milisiýasynyň ýanynda döredilen “Basmaçylyga garşy göreşmek boýunça maslahat” (Басмсовещание) Ata Mänelini yzarlap ýören, ýöne bu işde göze ilerlikli üstünlük gazanyp bilmeýän G.Nazarowyň, H.Jümmiýewiň we Georgiyewiň otrýadlaryny

Tejenden Mara çagyrmagy we olaryň ikisini birikdirmegi karar edýär. Okrugyň “Basmaçylyga garşy göreşmek boýunça maslahaty” birleşen otrýada Ata Mäneliniň topary babatynda berk çäreleri geçirmegi we ony derbi-dagyn etmän Merwe dolanyp gelmegi gadagan edýär (TMDA, g. 2, ý. 2, iş 296, s. 68.). Netijede, Ata Mäneliniň toparyny ýok etmekde iň aýgytly hem-de jogapkärli döwür başlaýar.

1925-nji ýylyň 1-nji awgustynda Merw okrugynyň gözleg işleri bilen meşgullanyp ýören meýletin milisiýa otrýady tarapyndan gaçakçy söwda edýändigini üçin Merw okrug GPU-sy tarapyndan garşysyna jenaýat işi gozgalan S. Garrybaýew ele salynýar. Sebäbi içeri işler guramalary Ata Mäneliniň Gowşutbendiň Babajan öwliýä diýen ýerindäki “Ýede Aýuzuluk” (çeşmede şeýle? belki “Ýedi Agzyýolukdyr” ?) obasynda ýaşaýan S.Garrybaýewiň öýünde köp düşleýändigini anyklapdyrlar. S.Garrybaýew bilen geçirilen degişli işleriň netijesinde içeri işler guramalaryna ony hyzmatdaşlyk etmäge yrmak başardýar. S.Garrybaýew Ata Mäneli we onuň her bir hereketi barada içeri işler Zakaspi Oblastynda Sowetlere Garşy Hereketiň Taryhyndan (1920-1925-Nji Ýyllar) edaralaryny habardar edip durmaga, eger-de şowuna düşse, ony ýok etmäge hem borçlanýar. Öz gezeginde içeri işler edaralary hem gaçakçynyň garşysyna gozgalan jenaýat işini ýatyrmagy we ony jeza çekmekden boşatmagy wada edýärler (TMDA, g. p-78, ý. 2, iş 53, s. 13.).

1925-nji ýylyň 25-nji sentýabrynda Ata Mäneliniň dört sany ýigitden ybarat topary Merw okrugynyň Togtamyş wolostynyň Köşk obasynyň ýanynda okrugyň jenaýat agtaryş bölümiň işgärleriniň üstüne çozupdyrlar. Olaryň arasynda ýerli GPU-nyň “Pulemyot” we “Babaýew” lakamly iki sany agenti hem bar eken. Bu agentler Ata Mäneliniň toparyny ýüze çykarmak we yzarlamak üçin Kulyýewiň serkerdeligindäki milisiýa otrýadynyň ýanynda hereket edipdirler. Merw okrug jenaýat agtaryş bölüminiň maglumatyna görä, agentleriň elinden 2 sany tüpeň, 2 sany sapança, 150 sany tüpeň oky, 13 sany sapança oky alnypdyr (TMDA, g. 2, ý. 2, iş 6, s. 34; g. P-78, ý. 2, iş 536, s. 11.)

Merw okrug milisiýa edarasynyň başlygy Mätreyimow we edaranyň başlygynyň syýasy işler boýunça kömekçisi Bobikow S. Garrybaýewe Ata Mänelini aldap gara öýe salmagy we gürrüňe güýmäp ýok etmegi tabşyrýarlar. Şu maksat bilen oňa sapança hem berýärler. Ata Mänelini ýok etmek işini ýeňilleşdirmek üçin onuň öýüniň golaýyna meýletin milisiýa otrýadynyň alty sany işgärini hem ugradýarlar. Bu adamlar tüpeň sesi çykan badyna gara öýe kürsäp girip öňde goýlan wezipäni amal etmelidiler.

1925-nji ýylyň 28-nji sentýabrynda G.Nazarow otrýadyna gije sagat ikide Türkmengala tarap ugramaga buýruk berýär. Emma Ata Mäneliniň topary eýýäm Gowşutbende tarap ugrapdy. Ir sagat ýedilerde G.Nazarow olaryň zyndan G.Tüňňiýewiň baştutanlygynda 16 atly iberýär. Onuň otrýadyna Ata Mäneliniň ýigitlerini gabamak we ýok etmeklik tabşyrylýar. Emma Gowşutbendiň golaýynda garşydaşyny gabamakçy bolýan otrýadyň özi gamyşlykda bukuda ýatanlaryň güýçli ot açylyşyna sezewar edilýär. Atyşykda sowet otrýadynyň 1 ýigidi öldürilýär, 1-i ýaralanýar we 4 sany aty öldürilýär. Sowet otrýady yza çekilýär, Ata Mäneliniň topary bolsa Garybata obasyna tarap gidýär (TMDA, d. 23, c. 153.).

G.Nazarow garşydaşlarynyň Garybata tarap gidendikleri hakyndaky habary alyp, ýanynyň 12 sany ýigidi bilen Türkmengaladan çykyp ugraýar. Garybataň golaýynda otrýad olaryň zyndan ýetýär, emma Ata Mäneli ýigitleri bilen G. Nazarowyň otrýadyny 100 ädim aralykdan oka tutýar. Sowet otrýadynyň 2 ýigidini ýaralap, Ata Mäneliniň topary Syçmaz obasyna tarap yza çekilýär. Soň şol ýere G.Nazarowyň özi hem

ugraýar (TMDA, iş 109, s. 153.).

Ata Mäneli Garybataň günorta-gündogarynda sowet otrýadlary bilen söweşmegi karar edýär. Şol ýerde G.Nazarow we H.Jümmiýew otrýady üç topara bölüp, Ata Mäneliniň toparynyň üstüne hüjüm edýär. Gazaply atyşyk başlaýar: çepden – H.Jümmiýew, sagdan – O.Tekäýew, edil maňlaýdan bolsa G.Nazarow hüjüm edýär. Garşydaş tarap berk garşylyk görkezdirler. Emma olaryň bukuda ýatan ýerleri sowet otrýady tarapyndan eýelenýär.

Ulagsyz galan 7 sany sagdyn we 4 sany ýaraly ýigitler, güýçli ot açmak bilen agyr ýaraly Ata Mäneliniň gabawdan çykyp gitmegini üpjün edýärler. Söweş bolan ýerden sowet otrýady birnäçe aty olja alýar. Olaryň arasynda Ata Mäneliniň eýeri gana boýalan aty hem bar eken. Soň anyklanylyşyna görä, şol söweşde Ata Mäneli garmyndan hem döşünden ok degip, agyr ýaralanýar we atyň üstünde oturyp bilmeýändigini zerarly iki sany ýakyn ýoldaşy ony atyň önüne basyp alyp gidipdirler. Ata Mäneli dagy bilen bilelikde ýene-de birnäçe ýigit söweş bolýan ýerden çykyp gidýär (TSRMDA, ф.51, оп. 16, д. 769, s. 124.).

Ata Mäneli ýoldaşlaryndan özünü Gowşutbentde ýaşayan tanşy S.Garrybaýewiň öýüne eltmeklerini sorýar. Emma 1925-nji ýylyň 30-njy sentýabrynda S.Garrybaýewiň öýüne getirilen Ata Mäneli öý eýesi tarapyndan haýynlyk bilen öldürilýär. Ata Mänelini ýok etmek üçin içeri işler edaralary ýene-de bir maksatnama işläp düzýärler. GPU tarapyndan düzülen şol maksatnama boýunça 1924-nji ýylyň dekabrynda Ata Mäneli bilen bilelikde sowet hökümeti bilen “ýaraşyp”, ýaragyny tabşyran Gurt Sähetli çekistler tarapyndan “işlenilýär”. Oňa Ata Mänelini öldürmek tabşyrylýar. Eýýäm mälum bolşuna görä, oňa bu işi amala aşyrmak başartmaýar. Gurda soň Hydyr Ärsaryny öldürmek tabşyrylýar. Emma Hydyr Ärsara öz garşysyna guralan “duzagyň” üstünü açmak başardýar we Gurduň özi bu işiň pidasy bolýar.

Ata Mäneli wepat bolandan soň onuň yzyny Hydyr Ärsary, Hangeldi Haryn, Rejep Mämmetguly dowam etdirýärler. 1925-nji ýylyň 8-nji oktýabrynda G.Tüňniýewiň serkerdeligindäki çalt hereket edýän milisiýa otrýady Türkmengaladan Baýramala barýarka Haryn diýen ýerde Atanyň öňki ýigitleriniň biri, asly Poltorask okrygyndan bolan Çara (famiýasy näbelli) sataşýar we atyşykda ol öldürilýär. 14 oktýabrda Baýramaly wolostynyň 60-njy obasynyň ýanynda bolan atyşykda Ata Mäneliniň ýakyn egindeşi Rejep Mämmetguly ogly hem öldürilýär. Saklanyp galan arhiw maglumatyna görä, ol iň soňky okuna çenli aýratyn

erjellik bilen atysypdyr (TMDA, g. p-78, ý. 2, iş 53, s. 22.). Merw okrugynda hereket eden käbir kiçiräk toparlaryň hereketi bes edip parahatçylykly zähmete geçenleri hem bolupdyr. Merw okrug administratiw bölüminiň we okrug milisiýasynyň başlygy Mätreýimow B. Şirmämmedowyň baştutanlygynda okrugda hereket eden toparyň ýaragyny tabşyrandygyny we häzirki döwürde onuň daýhançylyk bilen meşgullanýandygyny TSSR GPU-nyň Merkezi administratiw uprawleniýesine habar beripdir (TMDA, g. 2, ý. 2, iş 6, s.124.).

• **Netije**

XX asyryň 20-nji ýyllarynyň başlarynda sowetlere garşy hereketiň ýaýran ýerleriniň biri-de Zakaspi oblasty boldy, Tejen sebitleri bolsa Zakaspidäki sowetlere garşy hereketiň merkezine öwrüldi. 1925-nji ýylyň 14-nji sentýabryna çenli boýunça dürli sebäplere görä (ýok edilen, daşary ýurda giden, baştutany öldürilen we dargan) 17 sany topar hasapdan öçürilipdir. (TMDA, g. p-78, ý. 2, iş 26, s.

3.) Muňa garamazdan, sowet häkimiýetine garşy göreş tamamlanmandyr. Tersine, XX asyryň 20-nji ýyllarynyň ikinji ýarymynda sowet häkimiýetini berkitmek bilen baglanyşykly möhüm durmuş-ykdysady, syýasy we medeni çäreleriň geçirilip başlanmagy bilen Türkmenistanda ýaragly çykyşlar gaýtadan tutaşyp başlaýar.

Zakaspi Oblastynda Sowetlere Garşy Hereketiň Taryhyndan (1920-1925-nji ýyllar).

• **Annotasiýa**

Sowet döwründe (1917-1991) Orta Aziýanyň beýleki respublikalarynda bolşy ýaly, Türkmenistanda hem sowetlere garşy hereket barada köp işler ýazyldy. Esasan hem 1918-1921-nji, 1924-nji, 1927-1928-nji we 1931-1933-nji ýyllaryň wakalaryna köp üns berildi. Bu wakalar esasan Türkmenistanyň häzirki Daşoguz (Hywa türkmenleriniň ýaşan ýerleri) we Balkan welaýatlarynyň ýerlerinde bolup geçdi. Emma 1920-1925-nji ýyllarda öňki Zakaspi oblastynyň (1921-nji ýyldan 1924-nji ýylyň oktýabryna çenli Türkmen oblasty) Aşgabat, Tejen we Merw okruglarynda sowetlere garşy alnyp barlan göreşler barada

düýbünden diýen ýaly ýazylmady. Onuň hem esasy sebäbi bu ýerlerde sowetlere garşy hereket Türkmenistanyň galan ýerlerindäkä garanda pes derejede boldy. Ýazylan işleriň aglabasy üçin wakalary birtaraplaýyn beýan etmeklik häsiýetlidi. Şonuň üçin hem bu makalada Türkmenistanyň arhiwlerinden alnan maglumatlaryň esasynda 1920-1925-nji ýyllarda Türküstan Awtonom Sowet Sosialistik Respublikasynyň (TASSR) Zakaspi (Türkmen) oblastynda sowet häkimiýetine garşy duran gozgalaňçy toparlaryň, olaryň alyp baran söweş hereketleriniň taryhyny açyp görkezmäge synanyşyk edilýär. Taryhy makalalar